

JULIA IWANICKA

 <https://orcid.org/0000-0003-0481-9497>

Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Polskiej

plac Nankiera 15b, 50-996 Wrocław

e-mail: julia.iwanicka2@uwr.edu.pl

Autobiograficzne poradniki i poradnikowe teksty autobiograficzne — o „zmaconych” wariantach „niebinarnej” prozy non-fiction

Autobiographical Self-Help Guides and “Guiding” Autobiographies —
“Blurred” Variants of “Nonbinary” Non-Fiction Prose

Abstract

The aim of this article is to present a variant of nonbinary non-fiction prose and the genealogical matter related to it. Recently, the topic of nonbinary gender identities has become increasingly popular, and more and more cultural texts devoted to it are being published. Despite this, Polish literary studies lack a deeper theoretical reflection on these issues. Perhaps this is due to the sparse representation of non-fiction books devoted to non-binarity on the Polish publishing market and the rather recent emergence of this topic in wider social debates. For this reason, the subject of analysis will be mostly contemporary books written in English — self-help guidebooks and autobiographical prose. In these pieces one notices a mix of conventions of genealogy. Guidebooks contain autobiographical elements, while autobiographical prose feature elements similar to guides (for example advice is given, phrases are addressed to the reader) and are treated as such by the audience. This may be related to the socially engaged character of these texts (aimed at improving the situation of nonbinary people in society), which combine collective elements with experiences of individuals. Referring to, among others, the works of Eve Kosofsky-Sedgwick, Katarzyna Trzeciak, Stanisław Balbus and Romuald Cudak, the article seeks to show the relationship between the “blurring” of these texts and their queer, community-oriented nature.

Tezą dobrze ugruntowaną we współczesnej genologii jest ta o „zagładzie” tradycyjnych gatunków literackich, które przestają odpowiadać współczesnym światopoglądom i potrzebom estetycznym (zob. Balbus 1996)¹. Ich miejsce zajmują różnorodne synkretyczne formy, wymykające się klasycznym podziałom gatunkowym. Sytuację tę potwierdza także status genologiczny „niebinarnych” poradników² i prozy dokumentu osobistego, a więc niefikcyjnych utworów opisujących doświadczenia związane z wychodzeniem poza dychotomiczny podział płci i/lub tworzonych przez osoby identyfikujące się jako niebinarne³. Przywołane gatunki czerpią wzajemnie ze swoich konwencji — zarówno teksty autobiograficzne zawierają elementy poradnikowe, jak i poradniki⁴ korzystają z różnorodnych form prozy dokumentu osobistego.

¹ Zaprezentowane w niniejszym artykule badania prowadzone były w ramach pracy magisterskiej: *O „niebinarnej” prozie non-fiction: autobiograficzne poradniki i poradnikowe autobiografie*, obronionej w lipcu 2024 roku na Uniwersytecie Wrocławskim.

² Należy tu nadmienić, że analizowane poradniki wpisywałyby się w najpopularniejszy obecnie nurt *self-help*, dając osobom czytającym narzędzia potrzebne do lepszego zrozumienia samych siebie. Utwory te tworzone są, by oferować wsparcie i rady zarówno osobom, które dokonały już coming outu i chciałyby poszerzyć swoją wiedzę, jak i tym, które dopiero dochodzą do afirmacji własnej tożsamości lub nie znajdują wsparcia w otaczających je społecznościach.

³ W artykule cytuję wiele utworów anglojęzycznych, które nie doczekały się jeszcze tłumaczenia na polski. Wynika to z nikłej reprezentacji tego typu książek na polskim rynku wydawniczym. Jako że teksty te pisane są przez osoby niebinarne lub bezpośrednio odnoszą się do ich doświadczeń, przy ich przekładzie zasadne wydaje się użycie neutralnych płciowo form językowych. Z tego powodu zdecydowałam się na używanie form ze znakiem podkreślenia (zrobił_m, poszedł_m) oraz osobatywów (osoby autorskie) w przypadku tekstów tłumaczonych przeze mnie. Uważam je za na tyle ogólne, by mogły objąć szerokie spektrum doświadczeń i wyborów językowych. Z kolei tam, gdzie dostępne jest tłumaczenie na język polski w cytatach i ich omówieniach stosuję formy, którymi posługują się tłumacze. Jeśli w bibliografii nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia cytatów – J.I.

⁴ Próba spojrzenia na poradnik z perspektywy teoretycznoliterackiej jest o tyle trudna, że większość badań na jego temat miała dotychczas miejsce w obszarze językoznawstwa, gatunek ten zaliczany jest bowiem do tekstów użytkowych. Próba zastosowania wobec niego narzędzi literaturoznawczych budzi wątpliwości, o czym pisał m.in. Zbigniew Jarosiński, zadając na początku swojego artykułu szereg zasadnych pytań dotyczących tego typu badań (zob. 1975: 7–8). Choć bez wątplenia da się zauważyć różnice między literaturą piękną a stosowaną (odwołując się do terminologii Stefanii Skwarczyńskiej [1931]), to wydaje się, że podstawowe kategorie opisu, takie jak osoba mówiąca czy narracja, okazują się przydatne także w przypadku tej drugiej, szczególnie biorąc pod uwagę widoczne współcześnie silne przenikanie się konwencji gatunkowych.

W tym miejscu pojawia się więc pytanie: czy skoro gatunki te mieszają się ze sobą, nie powinniśmy mówić raczej o jednej, nowej formie literackiej? By na nie odpowiedzieć, odwołam się do tekstu Romualda Cudaka *Gatunek literacki i granice: rozważania pograniczne* (2015). Badacz, powołując się na trzy modele kategoryzowania utworów zaproponowane przez Stefana Sawickiego (klasyfikacyjne, typologiczne i polityczne), proponuje następujący podział kierunków myślenia o kategoriach genologicznych: klasyfikacyjny, typologiczny oraz kognitywny. Pierwszy z nich zakłada, że każda tekstowa realizacja gatunku musi stanowić idealne odzwierciedlenie wzorca. Jest to jednak dość przestrzały i obecnie zupełnie niefunkcjonalny sposób rozumienia genologii. Inaczej w przypadku dwóch kolejnych. W ujęciu typologicznym najważniejszą kategorią staje się typ, a więc „wzorzec, swoisty identyfikator gatunkowy” (Cudak 2015: 35). Utwory zaliczane do danego gatunku muszą jedynie przypominać typ, posiadać większą lub mniejszą część jego cech charakterystycznych. Ujęcie kognitywne zakłada z kolei, że teksty powiązane są ze sobą „na zasadzie podobieństwa rodzinnego” i skupione wokół prototypu. Poszczególne egzemplarze mogą nie być do siebie podobne czy „nawet nie posiadać cech wspólnych, a relacja do prototypu może mieć charakter pośredni” (Cudak 2015: 35). Ujęcia typologiczne i kognitywne pozwalają więc na większą wariantowość form gatunkowych, zróżnicowanie cech poszczególnych utworów należących do tej samej „rodziny” genologicznej. Przyporządkowanie tekstu do danego gatunku wynikałoby nie z idealnego odzwierciedlenia postaci wzorcowej, a raczej z jego dominancy gatunkowej (definiowanej jako „niepełna wiązka wyznaczników/cech typowych jednego, dominującego gatunku”; Fras 2012: 20). Analizując utwory, przeprowadzamy, jak pisze Balbus, „swoistą »redukcję fenomenologiczną«” (Balbus 1996: 27), a więc poszukujemy trzonu, który pozwoliłby nam na przyporządkowanie tekstu do danej klasy utworów. W przypadku poradników byłby to ich popularnonaukowy charakter oraz dawanie rad, w prozie dokumentu osobistego — pakt autobiograficzny (por. Lejeune 1975). Do tego fenomenologicznego sposobu myślenia o gatunku należałoby ponadto dodać także informacje wywiedzione z elementów paratekstualnych. Gatunek jest w tym przypadku nie paradygmatem, ale „[...] przestrzenią hermeneutyczną, polem, w którego ramach potrafimy rozumieć teksty. Nie pojawia się w tekstach bezpośrednio i dzieje się tak dlatego, że teksty nie tyle aktualizują normy gatunkowe w swoich konstrukcjach, ile przywołują (wywołują?) gatunki poprzez różnorakie indeksy genologiczne, wśród których najpowszechniejszym jest nazwa genologiczna wyrażona w tytule” (Cudak 2015: 40).

Kluczową kwestią pozostaje oczywiście także intencja piszących: w przypadku analizowanych poradników osoby autorskie nastawione są głównie na przekazywanie praktycznych rad oraz wiedzy, a elementy autobiograficzne stanowią ilustrację, uzupełnienie prezentowanych treści; w prozie dokumentu osobistego odwrotnie — najważniejszy jest opis jednostkowych doświadczeń, zapis własnej historii życiowej, do której dodatek stanowią elementy poradnikowe.

1. Autobiograficzne poradniki

Autobiograficzność poradników związana jest z wplataniem w tok utworu fragmentów, które mogłyby samodzielnie funkcjonować jako proza dokumentu osobistego. Są to intymistyczne opowieści, poruszające problematykę tożsamości płciowej autorów i innych osób zaproszonych do wypowiedzania się. Osoby autorskie współczesnych poradników

typu *self-help* pretendują więc już nie tylko do roli ekspertów posiadających odpowiednie kwalifikacje czy wykształcenie⁵ — starają się one przedstawiać dane kwestie, opierając się na swoich jednostkowych doświadczeniach i przeżyciach. Równie ważne jak „O czym mówię?” okazuje się więc pytanie „Kim jestem?”, a w kontekście analizowanych tekstów — „Czy jestem osobą członkowską społeczności, o której (i do której) mówię?”⁶.

Z tego powodu w utworach przywoływane są często wątki autobiograficzne, osobiste historie lub informacje dotyczące tożsamości płciowej twórców oraz ich powiązań ze społecznością LGBTQ+. Pierwszy rozdział książki *They/Them/Their. A Guide to Nonbinary and Genderqueer Identities* Eris Young (2020) to właśnie autobiograficzny opis życia osoby autorskiej, w którym stara się odpowiedzieć na dwa pytania: „Kim jesteśmy?” oraz „Kim jestem?”. Choć tytuł pierwszego z podrozdziałów mógłby sugerować, że skupiono się w nim na szerszym obrazie społecznym, to jak stwierdza osoba autorska:

Same koncepcje *genderqueerness* i niebinarności, czyli główne, szerokie terminy, których dotyczy ta książka i których używam w dużej mierze zamiennie, są nieco abstrakcyjne. Wchodzą one w interakcję z całą gamą innych tożsamości, różnymi obszarami teorii płci i teorii społecznej i czerpię z nich.

Zawsze uważałem, że im bardziej abstrakcyjna koncepcja, tym bardziej — żeby miała sens — potrzebuję zobaczyć jej wpływ na rzeczywisty świat. Prawdopodobnie dlatego nie zajmuję się filozofią. W tym sensie być może najlepszym sposobem na rozpoczęcie tego rozdziału i całej książki jest próba nakreślenia, jak moje życie, jako osoby identyfikującej się jako niebinarna, wygląda na co dzień — w jaki sposób różni się ono od życia osób, które nie są niebinarne, a w jaki nie. W ten sposób mam nadzieję równoważyć abstrakcyjne koncepcje teoretyczne i statystyki przykładami z mojego życia oraz innych osób, które znam i z którymi rozmawiałem. (Young 2020, b.s.)

Doświadczenie grupowe, zawarte w tytułowym „my”, zostaje tu więc zrównane z perspektywą jednostkową. Wprowadzeniem do problematyki niebinarności i *genderqueer* (bo tak zatytułowany jest pierwszy rozdział) staje się więc historia osoby autorskiej, a w dalszej części książki — także opisy przeżyć innych.

⁵ Oczywiście pojawiają się także utwory poradnikowe pisane np. przez terapeutów pracujących na co dzień z osobami LGBTQ+. Przykładem takiej książki jest *You and Your Gender Identity. A guide to discovery* Dary Hoffman-Fox (2017). Autorka jest psychoterapeutką specjalizującą się w pracy z osobami transpłciowymi i niebinarnymi. Jej poradnik ma pomóc ludziom w ich drodze do afirmacji własnej tożsamości płciowej, dając im do tego wiedzę i narzędzia.

Jednocześnie nie da się nie zauważyć, że większość książek poradnikowych dotyczących płynnych tożsamości płciowych, które ukazały się na rynku w ostatnich latach, została stworzona przez osoby identyfikujące się jako niebinarne i wynika z ich bezpośrednich doświadczeń. Oczywiście, wśród nich są także osoby zawodowo zajmujące się tematyką queerową, m.in. w ramach akademii, oraz osoby działające artystycznie i aktywistycznie.

⁶ Autobiograficzność w przypadku analizowanych tekstów bezpośrednio łączy się z kategoriami takimi jak autentyczność i reprezentacja oraz wynika z założenia, że nikt nie jest w stanie lepiej opisać doświadczeń osób LGBTQ+ niż one same. Wprowadzenie do poradnika fragmentów intymistycznych ewokuje więc „pakt autobiograficzny” (zob. Lejeune 1975), mający niebagatelne konsekwencje etyczne, bo pozwalający wierzyć w prawdziwość opisywanych zdarzeń. O powiązaniach etyki z prozą dokumentu osobistego pisał Stephen Mansfield w tekście *Ethics of Autobiography* (zob. *Handbook of Autobiography/Autofiction. Volume I: Theory and Concepts* 2018).

Podobne fragmenty znaleźć możemy w innych poradnikach, na przykład *Life Isn't Binary: On Being Both, Beyond and In-Between*:

Kim więc jesteśmy, żeby pisać taką książkę? [...] Alex wnosi do tej książki zarówno swoją osobistą, jak i zawodową tożsamość oraz historię. Identyfikuje się jako trans-męska osoba niebinarna, zaangażowana także w aktywizm bi i queer. [...] Meg-John (MJ) wnosi do tej książki własne doświadczenie bycia osobą queer i niebinarną, a także historię aktywizmu na rzecz osób biseksualnych i niebinarnych oraz badań akademickich w tych obszarach. (Barker, Iantaffi 2019, b.s.)

Osoby autorskie na równym poziomie stawiają więc swoje zawodowe i aktywistyczne doświadczenia, z których wynika wysoka świadomość dotycząca współczesnych teorii queer oraz własne przeżycia, związane z identyfikowaniem się jako osoby niebinarne. Z tego powodu w tok narracji skupionej na analizie konkretnych zjawisk włączają historie ze swojego życia, a także fragmenty zatytułowane „Różnorodne doświadczenia”, w których zbierają wypowiedzi innych osób na określony temat.

Należy tu jednocześnie zaznaczyć, że bycie osobą członkowską danej społeczności w analizowanych utworach nie oznacza jedynie identyfikowania się jako osoba niebinarna czy transpłciowa. Teksty poradnikowe tworzą także rodzice dzieci, które swoją tożsamością płciową wykraczają poza jej dychotomiczny podział. Przykładem takiej książki na polskim rynku jest *Mów o mnie ono. Dlaczego współczesne dzieci szukają swojej płci* (Skrzydłowska-Kalukin, Sokolińska 2022). W utworze tym typowo informacyjne i poradnikowe rozdziały połączone są utrzymanymi w intymistycznym tonie wypowiedziami dzieci i nastolatków, które identyfikują się jako niecisplciowe, oraz ich rodzin. Autorki starają się w ten sposób zarysować możliwie szeroki obraz analizowanych zjawisk — po pierwsze, dać zainteresowanym osobom podstawową wiedzę na temat współczesnych dyskursów dotyczących płci, po drugie, pozwolić wypowiedzieć się w tym kontekście tym, których doświadczenia bezpośrednio na owe dyskursy się przekładają. Wspólnotowe doświadczenia łączą się więc w tym przypadku tak z przeżyciami samych osób LGBTQ+, jak i towarzyszących im na co dzień bliskich.

Powyższe przykłady obrazują więc dwoistość, która wpływa na kształt wszystkich analizowanych utworów poradnikowych. Teksty te problematyzują bowiem opozycję indywidualne — wspólnotowe. Osoby autorskie podkreślają z jednej strony, że jednostkowe doświadczenia są kluczowym, konstytutywnym elementem społeczności, z drugiej zwracają uwagę na rolę wspólnoty umożliwiającej ich nazywanie i wpisywanie w szersze konteksty społeczne, tak, by queerowa, afirmatywna „dziwność” nie oznaczała alienującej „inności”.

Odwołania do własnych doświadczeń odzwierciedlone zostają także w warstwie językowej analizowanych utworów. Dobrze ilustrują to poniższe fragmenty:

Z m o j e g o d o ś w i a d c z e n i a wynika, choć nie udało mi się znaleźć szczegółowych statystyk, że *they/them/their* to najpopularniejszy zestaw zaimków używany przez społeczność *genderqueer* i niebinarną.

O s o b i ś c i e używam tego zestawu z wielu powodów.

U w a ż a m s i ę za część społeczności trans i szerszych społeczności LGBT i c z u j ę solidarność ze wszystkimi osobami o zróżnicowanej płci, binarnej lub nie. U w a ż a m , że „trans” jest użyteczną etykietą przy opisywaniu aspektów m o j e g o w ł a s n e g o d o ś w i a d c z e n i a [...]. (Young 2020, b.s.)

Jak w przypadku wielu rzeczy w życiu, c z u j e m y, że binarność — w tym przypadku „szalony” — „zdrowy na umyśle” jest tak naprawdę częścią problemu. (Barker, Ianaffi 2019, b.s.)⁷

Już na poziomie językowym widzimy więc, jak ważną rolę w omawianych poradnikach odgrywają doświadczenia, przemyślenia czy uczucia osób autorskich. Własne obserwacje zastępują niekiedy (jak w pierwszym cytacie) wiedzę popartą statystykami czy wynikającą z konkretnych badań.

Nadrzędna w owych utworach poradnikowych pozostaje więc kategoria doświadczenia. Jak wiadomo współcześnie:

[...] szczególnej wagi — właśnie poznawczej — nabiera świadectwo doświadczenia, czyli literacki zapis jednostkowego przeżycia rzeczywistości. Doświadczenie ewokowane przez literaturę, które wyraża się w wielu formach i dotyczy różnych wymiarów rzeczywistości [...], otwiera pole prawdy jednostkowej i subiektywnej, pochodnej wobec determinacji kulturowych i historycznych, artykułowanej za pomocą literackiej fikcji lub ponad fikcją, jak w literaturze faktu — prawdy, która w akcie komunikacji włącza w świat podmiotowego przeżycia czytelnika, żądając od niego trudu zrozumienia i zaangażowanej odpowiedzi. (*Prawda w literaturze* 2009: 7–8)

Kategoria doświadczenia zostaje więc połączona z pojęciem prawdy. Dla utworów poradnikowych, pełniących przede wszystkim funkcję informacyjną, ma to bez wątpienia duże znaczenie. Opisywane treści „uprawomocnione” zostają bowiem już nie tylko przez przywoływane statystyki i inne, obiektywne dane, lecz także przez jednostkowe przeżycia.

Przywołana w powyższym cytacie prawda, wymagając od czytelnika „trudu zrozumienia i zaangażowanej odpowiedzi”, zbliża lekturę tego typu utworów do „naiwnej” lektury literatury fikcjonalnej, w której książkową historię odnosi się do rzeczywistości — osoby autorskiej lub odbiorcy.

Naiwna lektura nie jest tu jednak koniecznym określeniem pejoratywnym. Inga Iwasów twierdzi na przykład, że:

Choć stary już slogan brzmi „prywatne jest polityczne” (i na odwrót) zaczynanie od osobistego kontaktu z tekstem, konfrontowanie go z własną egzystencją może współtworzyć tę nową wrażliwość, o której wspomniany na początku mojego szkicu German Ritz pisze jako o charakterystycznej dla współczesności. A zarazem widzę w takim podejściu do literatury powrót do humanistyki roztrząsającej miejsce człowieka, humanistyki służącej rozumieniu, sprzyjającej człowiekowi. (Iwasów 1999: 51)

⁷ Podkreślenia moje — J.I.

Ritz zakładał co prawda, że „włączenie do rozważań kontekstu biograficznego nie jest konieczne” (Iwasiów 1999: 42), jednak w utworach tak silnie zaangażowanych społecznie, jak analizowane w tym artykule, jego teza nie znajduje odzwierciedlenia. Doświadczenia osób autorskich, co nie bez powodu zostało kilkakrotnie podkreślone, odgrywają w nich niebagatelną rolę, wpisując te teksty w obręb nurtu, który Iwasiów określiła jako „humanistykę służącą rozumieniu, sprzyjającą człowiekowi”. Naiwna lektura byłaby więc w tym przypadku czymś nobilitującym. Jak zauważył niegdyś Stanisław Rosiek, czytając „naiwnie”, odbiorca przyznaje utworom miejsce równie ważne, co innym, Nieliterackim wypowiedziom, oczekując jednocześnie, że autorzy będą odpowiednio szybko reagować na zachodzące w społeczeństwie przemiany (Chwin, Rosiek 1981: 103–105). Lektura ma więc spełniać nie tylko oczekiwania estetyczne — powinna też odzwierciedlać aktualną sytuację społeczno-polityczną, kształtować opinie i edukować.

Czytelnik, sięgając po queerowy⁸ poradnik, ma nie tylko zdobyć informacje na dany temat. Ma również przeżyć to, co czyta, spojrzeć na świat oczami drugiej osoby, która swoje jednostkowe doświadczenia wplata w tok utworu. Lektura tekstu użytkowego ma więc być lekturą empatyczną, a owo połączenie komponentu emocjonalnego z informacyjnym może ponadto pomóc w przyswojeniu treści, o czym pisze w kontekście „analogiczności” Andrzej Stoff:

„Analogiczność” [...] to pewność, że jesteśmy w stanie zrozumieć to, co literackie, poprzez znajomość tego, co rzeczywiste [...], a ponadto, że w pewnym sensie także niektóre sfery rzeczywistości jesteśmy w stanie lepiej zrozumieć dzięki literaturze. (*Prawda w literaturze* 2009: 53)

Wprowadzenie do tekstów poradnikowych elementów autobiograficznych pozwala na zrozumienie omawianych kwestii na innym poziomie — nie tylko intelektualnym, lecz także emocjonalnym. Mielibyśmy więc do czynienia z drugim przypadkiem przywołanym przez badacza: to literatura staje się źródłem wiedzy o świecie.

2. Poradnikowe teksty autobiograficzne

W przypadku utworów autobiograficznych ich „poradnikowość” widoczna jest na dwóch poziomach — autorskim i odbiorczym. Pierwszy z nich łączy się z fragmentami, w których osoby piszące zwracają się do czytelnika, dając mu rady. Ilustruje tę kwestię fragment z książki *In their shoes*:

Aprobata twoich rodziców i rodziny nie powinna wpływać na to, kim jesteś, i jeśli w nich nie znajdujesz oparcia, to wiedz, że zawsze jesteś w stanie stworzyć swoją własną wybraną rodzinę wśród społeczności LGBTQ+. (Windust 2021, b.s.)

Jak widać, cytat ten zawiera bezpośredni zwrot do adresata, radę do niego skierowaną. Jamie Windust (2021) w narrację dotyczącą swojego życia wplata ponadto podrozdziały

⁸ Pojęcia „queer” używam tu jako ogólnego terminu obejmującego doświadczenia społeczności LGBTQ+. Z kolei potencjał destabilizowania społeczno-kulturowych norm związanych z myśleniem o płci byłby tym, co zbliżałoby samą niebinarność do rozumienia queerowości proponowanego przez Eve Kosofsky-Sedgwick (której to definicja pojawia się w dalszej części artykułu).

zatytułowane: „...rzeczy, które powiedział_bym niebinarnej osobie o...” (np. „9 rzeczy, które powiedział_bym niebinarnej osobie, która chce zacząć chodzić na randki”). Zestaw krótkich rad dla czytających bezpośrednio łączy się z poradnikowością analizowanego utworu. Jest to niewątpliwie gest wspólnotowy, zakładający przedstawienie jednostkowej historii z myślą o społeczności osób o podobnych doświadczeniach, które mogą odnosić (i odnoszą) daną opowieść do własnego życia. Podobnie jak w przypadku wczesnych autobiografii tworzonych przez kobiety, tak i tutaj „autobiografizm jest [...] jedną z podstawowych technik uzyskiwania (samo)świadomości [...]: świadomości uwikłania w opresyjne struktury społeczne, a także wspólnoty pewnych doświadczeń, aspiracji itp.” (*Encyklopedia gender* 2014: 57). Jednostkowe, genderowe doświadczenie wypowiada w tym przypadku posłuszeństwo klasycznemu podziałowi na to, co autonomiczne i zaangażowane. Nakierowana na „ja” wypowiedź często wykracza poza postulowaną w przypadku tego gatunku indywidualność — ma bowiem stanowić podstawę do wytwarzania swoistej wspólnoty różnorodnych przeżyć — związanych zarówno z systemem społeczno-politycznym, jak i cielesnością czy uczuciowością — a ostatecznie doprowadzać do konkretnych zmian także w otaczającej nas rzeczywistości.

Świadomość ważkiej roli wspólnoty w przypadku utworów tego typu widzimy już na poziomie formalnym, a dokładniej — narracyjnym. Książki spod znaku queerowej prozy dokumentu osobistego powstają nierzadko w wielołosie, w którym kilka osób autorskich przedstawia swoje wspomnienia, doświadczenia czy przeżycia związane z określonym tematem. Zabieg ten wydaje się o tyle trafny, że pozwala na uchwycenie różnorodnych punktów widzenia w obrębie jednej społeczności. Jednostkowość i wspólnota, traktowane w potocznym myśleniu jako binarne opozycje, stają się tu więc, podobnie jak w przypadku poradników, od siebie współzależne. Prawdziwie indywidualne owe wypowiedzi stają się w zestawieniu z innymi, ukazując czytelnikom zróżnicowanie ludzkich przeżyć.

Przykładem takiej książki jest *Gender Euphoria. Stories of joy from trans, non-binary and intersex writers* (2021). Jest to zbiór blisko trzydziestu autobiograficznych opowieści osób niecisplciowych, które dzielą się z czytelnikami swoimi historiami związanymi z odczuwaną „euforią płciową”⁹, a więc radością z celebrowania własnej tożsamości:

[...] od [...] arabskiego trans mężczyzny robiącego sobie tatuaże wbrew kulturowemu tabu, niebinarnej interplciowej osoby piszącej, która nie musiała wybierać pomiędzy okresami dojrzewania [dziewczęcym i chłopięcym — J.I.] i trans kobiety doceniającej swoją wewnętrzną wojowniczkę, ta książka zabierze cię w podróż poprzez to, jak zaakceptowanie tego, kim jesteś, może być czymś więcej niż tylko unikaniem tego, kim nie chcesz być. (*Gender Euphoria. Stories of joy from trans, non-binary and intersex writers* 2021, b.s.)

⁹ ‘Euforia płciowa’ jest terminem stworzonym przez społeczność osób trans i niebinarnych. „W tym określeniu mieści się wiele różnorodnych odczuć i stanów, zarówno tych bardziej intensywnych jak i tych subtelniejszych. Ich wspólnym mianownikiem jest radość z przeżywania naszej płci” (Tranzycja.pl, b.r., b.s.). W języku angielskim termin ten funkcjonuje jako *gender euphoria*. Jak stwierdzono, płeć jest jednak pojęciem wielopoziomowym, więc przymiotnik „płciowa” odnosić może się zarówno do elementów związanych z cielesnością, jak i performatywnym wymiarem jednostkowej tożsamości, w tym aspektami społeczno-kulturowymi (powszechnie określanymi terminem „gender”). Zob. *Euforia płciowa* [hasło], <https://tranzycja.pl/krok-po-kroku/euforia-płciowa/?section=nasz-tekst-był-dla-ciebie-pomocny#euforia-płciowa> [dostęp: 11.10.2024].

Wspólnotowość jest więc w tej książce realizowana m.in. przez połączenie indywidualnych perspektyw różnych osób niecisplciowych, w tym samej redaktorki, która swoją historię wychodzenia poza prosty dualizm płciowy jako trans-kobieta zawiera w kilku rozdziałach, poprzetykanych opowieściami innych osób. Jej autobiograficzna opowieść również zostaje rozbita, stając się nie tylko zapiskiem jednostkowych doświadczeń, lecz także jednym z głosów społeczności.

Podobnym przykładem jest antologia *Nonbinary. Memoirs of Gender and Identity* (2019). Zawiera ona trzydzieści memuarów, podzielonych przez osoby redaktorskie na pięć części. Każda z nich poświęcona została odrębnemu zagadnieniu (gender, widoczności społecznej, wspólnotcie, reprezentacji i zróżnicowaniu, redefiniowaniu dychotomii) i omawiana jest przez osoby autorskie w ramach ich unikalnej perspektywy. Co ważne, osoby te pochodzą z różnorodnych środowisk i wykonują różne zawody — od osoby zajmującej się sprzątaniami, przez osoby aktywistyczne, edukujące na temat społeczności LGBTQ+, po osoby pracujące w akademii, studenckie i wiele innych. Zbiór tekstów poprzedzony jest krótkim wprowadzeniem do tematyki niebinarności i uzupełniony na końcu o propozycję lektur, które mogą pomóc jeszcze lepiej zrozumieć dane kwestie. Książka ta służyć ma więc społeczności nie tylko jako zbiór różnorodnych doświadczeń, lecz także jako źródło informacji i zaczątek do dalszych poszukiwań — jak piszą osoby redaktorskie:

Miną lata, zanim nawet coś tak prostego, jak użycie zaimków *they*, *them* i *their*, przebiję się do naszego języka i naszych umysłów i stanie się standardem. [...] A głębsze zmiany społeczne, które naprawdę wytworzą szeroką i trwałą przestrzeń dla osób niebinarnych, aby mogły żyć, mieć prawa, godność i zrozumienie, potrwać jeszcze dłużej. Na szczęście do tego czasu będziemy mieć tę doskonałą nową antologię, która nas poprowadzi¹⁰. (*Nonbinary. Memoirs of Gender and Identity* 2019: XIII)

Utwory autobiograficzne mają służyć więc jako swego rodzaju przewodniki dla całej wspólnoty osób wychodzących poza dychotomiczny podział płci i starających się zmienić obowiązujące schematy myślowe, a co za tym idzie — ich postulaty znacznie wykraczają poza kojarzone z tym gatunkiem przedstawienie własnych przeżyć czy przemyśleń.

Mówienie o autobiografii w kategoriach wspólnotowych przywodzi na myśl teorię reparacyjnej lektury Eve Kosofsky-Sedgwick. Jak pisze o niej Katarzyna Trzeciak:

Zamiast lekturowej i pisarskiej paranoi, niwelującej obietnicę emancypacji, Sedgwick woli [...] koncentrować się na strategii reparacji, czyli wypracowywaniu form współżycia, opartych na poczuciu wspólnej tożsamości, ale i przekonaniu się o niemożliwym do zredukowania, indywidualnym doświadczeniu, które nie daje się sprowadzić do gotowych, grupowych form. (Trzeciak 2018: 18)

¹⁰ W tym miejscu wspomnieć należy o polskiej antologii *Cala siła, jaką czerpię na życie. Świadectwa, relacje, pamiętniki osób LGBTQ+ w Polsce* (2022). Nie została ona objęta analizą w niniejszym artykule, gdyż skupiam się na tekstach, których główną osią tematyczną pozostaje kategoria niebinarności, dopiero zyskująca szerszą reprezentację w literaturze. Antologia *Cala siła...* jest z kolei zbiorem utworów napisanych zarówno przez cisplciowych gejów i lesbijki, jak i osoby trans.

Jako przykład zastosowania tej teorii przez Sedgwick Trzeciak przywołuje esej *A Dialogue on Love* (1999), „będący tylko do pewnego stopnia zapisem terapii, którą Sedgwick odbywała po chorobie i w związku z depresją” (Trzeciak 2018: 19). Głos amerykańskiej badaczki połączony został z perspektywą jej terapeuty, a do tego w utwór wpisany jest dialog z samym czytelnikiem (m.in. poprzez pozostawienie na końcu książki pustej przestrzeni na jego przemyślenia): „Są momenty, kiedy sama nie wiem, czyja to jest pierwsza osoba” (E. Kosofsky-Sedgwick, cyt. za: Trzeciak 2018: 23). Autobiograficzność tekstu łączy się więc z jego otwartym na innych charakterem, a „[p]ierwszoosobowa forma gramatyczna istnieje [...] wyłącznie jako efekt współistnienia i współdzielenia afektów, których zwornikiem są autobiograficzne tropy, wytwarzające warunki wspólnoty i otwierające się na czytelników i czytelniczki” (Trzeciak 2018: 22). Teoria ta w opisywanym kontekście zostaje połączona z queerowością¹¹, definiowaną przez Sedgwick jako „[...] otwarta siatka możliwości, luk, dysonansów i rezonansów, upadków i ekscesów znaczeniowych, do których dochodzi, gdy konstytuujące elementy genderowe i seksualne nie są i nie mogą zostać wytworzone jako monolityczne struktury” (E. Kosofsky-Sedgwick, cyt. za: Trzeciak 2018: 22).

Takie rozumienie queerowej autobiograficzności wpisuje się także w rozważania na temat współczesnej prozy dokumentu osobistego osób LGBTQ+, tym bardziej że jak twierdziła Sedgwick: „wszystko, czego potrzeba, by opis »queer« stał się prawdziwy, to impuls użycia go w pierwszej osobie” (E. Kosofsky-Sedgwick, cyt. za: Nelson 2020: 42). Podejście zaproponowane przez badaczkę dowartościowuje bowiem rolę społeczności w intymistycznej narracji, a samo założenie polifoniczności utworów autobiograficznych jest gestem queerowym (w rozumieniu Sedgwick). Tworzenie ich w oparciu raczej o „my” niż „ja” nie pozwala na ukonstytuowanie stałego zestawu cech, który miałby być typowy dla osób LGBTQ+. Wielogłos uniemożliwia stereotypizację czy powstawanie dyskursywnych klisz. Pozwala za to na wytworzenie się wspólnoty intymnych historii, jednocześnie oddających jednostkowe doświadczenia i budujących poczucie współdzielenia przeżyć. Podobnie więc jak w przypadku Sedgwick, tak i w analizowanych tekstach autobiograficzność nabiera charakteru terapeutycznego — zarówno w kontekście osoby piszącej, dla której „[p]roces pisania [...] bywa [...] trudną i ryzykowną pracą samopoznania, prowadzącą do zaskakujących rezultatów”¹² (Czermińska 2020: 28), jak i odbiorców, czujących się częścią społeczności.

Wspomniane „my” jest zresztą formą gramatyczną stosowaną w analizowanych tekstach autobiograficznych dość często, by przywołać kilka przykładów:

N a s z a egzystencja traktowana jest jak kwestia opinii, tak jakby n a s z e płcie były kwestią podlegającą dyskusji, a nie tylko tym, kim j e s t e ś m y. (Vaid-Menon 2020, b.s.)

¹¹ Warto dodać, że Sedgwick sama była osobą nieheteronormatywną — a jednocześnie teoretyczką feministyczną oraz queer — i często wykorzystywała tropy autobiograficzne w swoich pracach.

¹² Analizowane teksty autobiograficzne odzwierciedlałyby więc dwa wierzchołki zaproponowanego przez Czermińską trójkąta autobiograficznego — w y z n a n i e, związane z wysuwaniem na pierwszy plan własnej tożsamości i personalnych doświadczeń (co przekłada się na terapeutyczny charakter tekstów, bo jak zauważa badaczka: „Introwertywne pisanie bywa rodzajem autoterapii”; Czermińska 2020: 28) oraz ś w i a d e c t w o, łączące się z wpisywaniem własnej historii w szerszy krajobraz społeczny czy historyczny (w tym przypadku poprzez ukazywanie aktualnej sytuacji osób transpłciowych i niebinarnych na świecie oraz dowartościowanie roli wspólnoty osób o podobnych przeżyciach).

Dla wielu transpłciowych osób, dużą częścią tego, co popycha nas do *coming-outu* jest doświadczenie dysforii płciowej. (*Gender Euphoria. Stories of joy from trans, non-binary and intersex writers* 2021, b.s.)

Jako osoby trans, często cały czas szukamy innych trans czy niebinarnych osób, ponieważ jesteśmy tak silnie osadzeni w naszej społeczności [...], co pozwala nam poczuć się [...] częścią problemów i zmagających się wspólnoty, ale też naszej radości i sukcesów. (Windust 2021, b.s.)¹³

Formy pierwszej osoby liczby mnogiej mogą być rozpatrywane w dwóch kontekstach. Po pierwsze, podkreślają one rolę społeczności w życiu osób piszących. Bez wątplenia najlepiej obrazuje to ostatni cytat. Osoby autorskie w tekstach autobiograficznych wydają się świadome tego, że często wypowiadają się nie tylko w swoim imieniu, ale także jako przedstawiciele społeczności, i z tego powodu w przypadku tych doświadczeń, które mogą być współdzielone, zamiast „ja” sięgają po „my”. Po drugie, gest ten sprawia, że także osoby czytające mogą poczuć się częścią opisywanych wydarzeń. Wytworzenie atmosfery intymnej wymiany doświadczeń może sprawić, że odbiorca łatwiej będzie identyfikował się z określonymi partiami książki. Szczególne znaczenie wydaje się to mieć w przypadku osób, które dopiero rozpoczynają proces afirmacji własnej tożsamości lub tych, które nie znajdują wsparcia w swoim otoczeniu. I tak jak niebinarność problematyzuje dychotomiczną relację między kobietą i mężczyzną, tak queerowa proza autobiograficzna tematyzuje opozycję jednostka–wspólnota.

Drugi z przypadków łączy się ze sposobem, w jaki odbierane są teksty autobiograficzne. Dla zilustrowania tej kwestii przywołam kilka cytatów:

Napisany jako krótki manifest i poradnik przetrwania dla osób queer, *Beyond the Gender Binary* stara się edukować, objaśniać i celebrować życia osób genderqueer.

In Their Shoes łączy ze sobą formę memuaru i manifestu, by stworzyć coś, co może służyć jako poradnik niebinarnego życia dla wszystkich osób niebinarnych, trans i cispłciowych. (Heath 2023, b.s.)

Choć początkowo *Gender Queer* miał tylko pomóc rodzinie Mai zrozumieć, co to znaczy być osobą niebinarną i aseksualną, ostatecznie stał się nie tylko osobistym wspomnieniem, ale i pożytecznym oraz poruszającym przewodnikiem, który przybliży aktywistom, przyjaciółom i ludziom na całym świecie problematykę tożsamości płciowej: czym ona jest i jak o niej myśleć. (Kobabe 2021, blurb od wydawcy)

Osoby czytające (a w przypadku ostatniego cytatu także wydawcy¹⁴) traktują więc analizowane teksty autobiograficzne jak poradniki. Co ważne, dotyczy to także tekstów, które nie zawierają elementów zaczerpniętych z tego gatunku (jak w przypadku komiksowej

¹³ Podkreślenia moje — J.I.

¹⁴ Słowo „przewodnik” można w tym przypadku zamienić na „poradnik”. Chodzi bowiem w tym kontekście o zwiększanie społecznej świadomości dotyczącej osób niebinarnych, a także traktowanie personalnych doświadczeń jako swego rodzaju *exemplum*.

autobiografii *Gender Queer* Mai Kobabe z 2021 roku). Klasyfikacja genologiczna łączy się więc w tym przypadku z samą recepcją tekstu i jego wartością „użytkową”. Opisy własnych przeżyć mają służyć czytelnikom jako drogowskazy w ich własnej podróży. Na poziomie odbiorczym dochodzi tu więc do zrównania porządków literackiego i rzeczywistego — przeżycia osób autorskich mają znaleźć bezpośrednie odzwierciedlenie nie tylko w ich życiu (co wynika z niefikcyjnego, intymistycznego charakteru omawianych tekstów), lecz także przełożyć się na codzienne doświadczenia osób czytających, które dany fragment, traktowany jako porada, mogą wykorzystać na swojej drodze do afirmacji własnej tożsamości płciowej. Ponownie mamy tu więc do czynienia z naiwną, emocjonalną lekturą utworu, w której czytelnik ma przede wszystkim „wczuć się” w dany tekst i odnieść go do własnego Ja.

Ciekawe wydaje się także określanie części analizowanych tekstów autobiograficznych mianem manifestu. Jako że przywołane wypowiedzi dotyczą utworów anglojęzycznych, powołałam się na definicję tego terminu pochodzącą z encyklopedii *Britannica*. Manifest to:

[...] dokument publicznie deklarujący stanowisko lub program jego twórcy. [...] Manifesty są zazwyczaj pisane w imieniu grupy dzielącej wspólną perspektywę, ideologię lub cel, a nie w imieniu pojedynczej osoby. Manifesty zaznaczają często przyjęcie nowej wizji, podejścia, programu lub gatunku. Krytykują obecny stan rzeczy, ale także ogłaszają jego odejście, proklamując nadejście nowego ruchu lub nawet nowej ery. [...] Jednak pomimo tego, że manifesty mogą twierdzić, że przemawiają w imieniu większości, często są tworzone przez nonkonformistyczną mniejszość i są powiązane z ideą awangardy, co sygnalizuje przyszłość lub nawet prowadzi do jej powstania. (*Manifesto*, b.r., b.s.)¹⁵

Powyższe elementy definicji znajdują odzwierciedlenie także w sposobie recepcji analizowanych tekstów. Traktowanie „niebinarnych” autobiografii jako manifestu bezpośrednio łączy się z omawianą perspektywą wspólnotową. Wypowiedź odautorska przestaje w tym kontekście funkcjonować jedynie jako intymistyczne wyznanie. Postrzegana jest jako głos społeczności, mający prowadzić do zmiany społecznej — podważenia dychotomicznego modelu płci. Osoby autorskie swoimi tekstami dają świadectwo tożsamości płciowych wychodzących poza binarne ramy. Lektura ich tekstów autobiograficznych prowadzić może do zwiększenia świadomości na temat różnicowania doświadczeń związanych z płcią, a co za tym idzie — projektować bardziej inkluzywną przyszłość. Obecna w autobiografii poetyka manifestu łączyłaby się więc nie tylko z założeniami osoby autorskiej, lecz także ze społeczną recepcją jej tekstów i wpisaniem ich w szerszy dyskurs dotyczący płciowości.

Mieszanie się elementów autobiograficznych oraz poradnikowych wydaje się wynikać z zaangażowanego społecznie charakteru „niebinarnych” tekstów niefikcyjnych. Określony kształt analizowanych utworów wiązałby się z obecną sytuacją społeczną — momentem historycznym, w którym osoby niebinarne zyskują prawo głosu i poprzez działania aktywistyczne dążą do prawnego rozpoznania ich tożsamości płciowych. Inga Iwasiów zauważa zresztą, że „[g]ender jako kategoria kulturalna jest kategorią historycz-

¹⁵ Podkreślenia moje — J.I.

ną, jest nią także na poziomie swego wyrazu literackiego” (1999: 41). Genologia zostaje tu więc powiązana z ideologią (w neutralnym tego słowa znaczeniu — jako określonym sposobem myślenia o otaczającej nas rzeczywistości), a autobiografizm i poradnikowość nabierają wymiaru etycznego, stając się swego rodzaju strategiami aktywistycznymi.

W przypadku zaangażowanej społecznie „niebinarnej” prozy niefikcyjnej dochodzi zatem do swoistego pomieszania konwencji gatunkowych. Kategoriami nadrzędnymi wpływającymi również na przemiany gatunkowe okazują się jednostkowość i wspólnota. Owo społeczne zaangażowanie, zakorzenione w dydaktyczno-etycznych i społeczno-politycznych celach, jakie przed swoimi tekstami stawiają osoby autorskie, ma więc także przełożenie na rzeczywistość literacką — na poziomie odautorskim oraz odbiorczym, tak że mówić możemy o swoistej queerowości samych utworów, które wymykają się prostym klasyfikacjom genologicznym i nie dają wpisać w ścisłe ramy gatunkowe.

Bibliografia

- Balbus Stanisław (1999), „Zagłada gatunków”, „Teksty Drugie” nr 6.
- Blackburn Mollie V., Clark Caroline T., Nemeth Emily A. (2015), *Examining Queer Elements and Ideologies in LGBT Themed Literature: What Queer Literature Can Offer Young Adult Readers*, „Journal of Literacy Research” nr 47(1), DOI: [10.1177/1086296X15568930](https://doi.org/10.1177/1086296X15568930).
- Cała siła, jaką czerpię na życie. Świadectwa, relacje, pamiętniki osób LGBTQ+ w Polsce* (2022), red. J. Bednarek, P. Laskowski, S. Matuszewski, Ł. Mikołajewski, M. Sobczak, Karakter, Kraków.
- Chwin Stefan, Rosiek Stanisław (1981), *Bez autorytetu*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Cudak Romuald (2015), *Gatunek literacki i granice: rozważania pograniczne* [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja, t. 5: Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/1188/4/Cudak_Gatunek_literacki_i_granice.pdf [dostęp: 5.10.2024].
- Czerwińska Małgorzata (2020), *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie, wyzwanie*, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Encyklopedia gender* (2014), red. M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik, K. Szczuka, K. Czeczot, B. Smoleń, A. Nasiłowska, E. Serafin, A. Wróbel, Czarna Owca, Warszawa.
- Ficek Ewa (2013), *Poradnik: model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Fras Janina (2012), *Podstawy identyfikacji i typologii wypowiedzi w mediach masowych* [w:] *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji*, red. E. Kulczycki, M. Wendland, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań, Handle: [10593/2855](https://hdl.handle.net/10593/2855).

- Geertz Clifford (1990), *O gatunkach zmaconych: nowe konfiguracje myśli społecznej*, przeł. Z. Łapiński, „Teksty Drugie” nr 2.
- Gender euphoria. Stories of joy from trans, non-binary and intersex writers* (2021), red. L.K. Dale, Unbound, Londyn [e-book].
- Handbook of Autobiography/Autofiction* (2018), red. M. Wagner Egelhaaf, De Gruyter, Boston–Berlin.
- Heath Willow (2023), *24 Essential Non-Binary Books (Fiction&Nonfiction)*, „Books and Bao”, booksandbao.com/non-binary-books-fiction-nonfiction [dostęp: 5.10.2024].
- Hoffman-Fox Dara (2017), *You and Your Gender Identity. A Guide to Discovery*, Skyhorse Publishing, Nowy Jork.
- Iantaffi Alex, Baker Meg-John (2019), *Life isn't binary: On Being Both, Beyond and In-Between*, Jessica Kingsley Publishers, Londyn [e-book].
- Iwasiów Inga (1999), *Gatunki i konfesje w badaniach „gender”*, „Teksty Drugie” nr 6.
- Jarosiński Zbigniew (1975), *Tekst użytkowy i tekst literacki w drugiej połowie XIX wieku*, „Teksty” nr 4.
- Kędzierska Joanna (2007), *Instruktorzy życia szczęśliwego. Fenomen współczesnych poradników – wybrane aspekty*, „Global Media Journal — Polish Edition” nr 1(3).
- Kobabe Maia (2021), *Gender queer. Autobiografia*, przeł. H. Brychczyński, Centrala, Londyn.
- Kosofsky-Sedgwick Eve (1994), *Tendencies*, Routledge, Londyn.
- Kosofsky-Sedgwick Eve (1999), *A Dialogue on Love*, Beacon, Boston.
- Lejeune Philippe (1975), *Pakt autobiograficzny*, przeł. A.W. Labuda, „Teksty” nr 5.
- Manifesto* (b.r.) [hasło] [w:] *Britannica*, www.britannica.com/topic/manifesto [dostęp: 5.10.2024].
- Nelson Maggie (2020), *Argonaucci*, przeł. K. Gucio, Czarne, Wołowiec.
- Nonbinary: Memoirs of Gender and Identity* (2019), red. M. Rajunov, S. Duane, Columbia University Press, Nowy Jork.
- Prawda w literaturze* (2009), red. A. Tyszczyk, J. Borowski, I. Piekarski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Queering Translation, Translating the Queer. Theory, Practice, Activism* (2018), red. B. Baer, K. Kaindl, Routledge, Nowy Jork–Londyn.
- Skrzydłowska-Kalukin Katarzyna, Sokolińska Joanna (2022), *Mów o mnie ono*, W.A.B., Warszawa.
- Skwarczyńska Stefania (1931), *O pojęcie literatury stosowanej*, „Pamiętnik Literacki” z. 1/4.
- Tranzycja.pl (b.r.) [projekt], tranzycja.pl [dostęp: 5.10.2024].
- Trzeciak Katarzyna (2018), *Kto mówi? Queerowanie autobiograficzności u Eve Kosofsky Sedgwick*, „Autobiografia” nr 1.
- Vaid-Menon Alok (2020), *Beyond the gender binary*, Penguin Workshop, Londyn [e-book].
- Windust Jamie (2021), *In their shoes: navigating non-binary life*, Jessica Kingsley Publishers, Londyn [e-book].
- Young Eris (2020), *They/Them/Their*, Jessica Kingsley Publishers, Londyn [e-book].
- Zaimki.pl (b.r.), zaimki.pl [dostęp: 5.10.2024].